

ARİSTOTELES, FÂRÂBÎ VE İBNİ MİSKEVEYH'İN AHLAK KURAMLARINDA "DOSTLUK"UN ÖNEMİ

Mehmet TÜRKERİ*

Abstract

This article covers and stresses importance of "friendship" in the ethics' of Aristotle, al-Fârâbî and Ibn Miskeveyh. It is argued nature, necessity, varieties and value of friendship, and relation of it with justice.

Anahtar Terimler

Dostluk, Sevgi, İrâdi sevgi, Adalet, Erdem, Mutluluk

Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh, felsefe tarihinin temel taşlarını oluşturan filozoflardandır. Her üç filozof, aynı zamanda, ahlak felsefesi açısından büyük önem arz etmektedir. Onlar, etik tarihindeki en önemli kuramlardan birisi olan **mutlulukçu ahlak kuramını** savunmaktadırlar. Aristoteles'in, Platon'la birlikte savunmuş olduğu bu kuram İslam kültür dünyasında felsefî anlamda Fârâbî'yle yer edinmiş, İbni Miskeveyh'le sistemleşmiş görünmektedir. Hatta İbni Miskeveyh'e Üçüncü Öğretmen denmesi, öyle görünüyor ki, onun ahlak felsefesindeki sistemli-felsefî tutumundan kaynaklanmaktadır.

Makalemizin amacı, bu üç öğretmenin savunduğu ahlak kuramında dostluğun, -doğasını, gerekliliğini, çeşitlerini ve değerini inceleyerek- önemini ortaya koymaktır. Bunun için öncelikle tek tek filozofların ahlak anlayışlarında dostluğun ve onun kaynağını oluşturan sevginin nasıl bir işlev gördüğünü saptayacak, daha sonra filozoflar arasında konuyla ilgili bir karşılaştırma yapacağız.

1. Aristoteles'in Dostluk Anlayışı

* Yrd. Doç. Dr. , D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Böl. Öğretim Üyesi.

Aristoteles'in dostlukla ilgili görüşlerini, ona ait olduğundan hiç kuşku duyulmayan *Nikomakhos'a Ahlak*¹ adlı ahlak eserini temel alarak ortaya koymaya çalışacağız. Aristoteles'in bu eseri on kitaptan oluşmaktadır ve bu kitaplardan ikisi (sekizinci ve dokuzuncu kitaplar) dostlukla ilgili görüşlere ayrılmış bulunmaktadır. Eserinin iki ana bölümünü dostluk konusuna ayırmış olması, Aristoteles'in bu konuya verdiği önemi göstermektedir.

Aristoteles'e göre dostluk, **iyi insanın kendini sevmesine dayanan² bir karakter durumu,³ bir erdemdir.⁴** Dostluğun bir karakter durumu olması onun, bir duygu olan sevgiden, temelde ona dayanmasına rağmen, farklı olduğunu gösterir. Çünkü sevgi cansız şeylere karşı da hissedilebilirken, dostluk karşılıklı sevgi içerir.⁵ Karşılıklı sevgi ise, belli bir tercihe dayanır; tercih ve seçim belli bir karakter durumundan kaynaklanır.⁶

Dostluk için, yukarıdaki tanımı dikkate aldığımızda, iki şeyin gerekli olduğunu görmekteyiz. **İyi insan ve kendini sevmeye.** Aristoteles düşüncesinde iyi insan olmanın iki anlamı vardır. Bunlar erdemli karaktere sahip olmak ve erdemi etkinlik olarak gerçekleştirmektir.⁷ Buna göre, iyi insanın temel niteliği erdemli olmasıdır. İyi insan ya da insanî iyi nefsin yetilerinin erdeme uygun etkinliğinde yatmaktadır.⁸ İnsanî erdem, nihâf anlamda beden değil, nefsin

¹ Bundan sonra söz konusu esere N.E. şeklinde atıf yapılacak ve bu makalede eserin H. Rackham tarafından yapılan İngilizce çevirisi kullanılacak. dipnotlar da buna göre verilecektir. Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Translation By. H. Rackham, Harvard Univ. Pres, Cambridge, London 1994 ().

² Aristotle, N.E., IX, viii, 1, 4, 7, 8; Annas, Julia, *The Morality of Happiness*, 1995, (www.oxfordscholarship.com/oso/public/content/philosophy/0195096525/toc.html) s. 254, 261

³ Aristotle, N.E., VIII, v, 5.

⁴ Aristotle, N.E., VIII, i.

⁵ Aristotle, N.E., VIII, ii, 3.

⁶ Aristotle, N.E., VIII, v, 5.

⁷ Aristotle, N.E., VIII, v.

⁸ Aristotle, N.E., I, vii, 15, 16; Ayrıca bkz. N.E., I, viii, 2; I, ii, 9.

erdemidir.⁹ Nefsin erdemleri de düşünce ve karakter erdemleri olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁰

İyi insan, Aristoteles'e göre, erdemli insan demek olduğuna göre, dostluk için gerekli olan 'kendini sevme', erdemli insanın kendini sevmesi demektir. Bu tür kendini sevme, bencillere özgü olarak düşünülen kendini sevmekten tamamıyla farklıdır. Bu durumda, açıklık getirmek için, **iyi bir kendini sevme ve kötü bir kendini sevme** ayırımı yapabiliriz.

'Kötü kendini sevme' zenginlik, onur ve duyusal zevk peşinde koşmaya iten sevgidir ve yerilir. Bu tür şeylerin peşinde koşanlara bencil denir. Onlar her şeyi kendileri için yaparlar. Ve kendileri için olmayan hiçbir şey yapmamakla suçlanırlar. Bu tür kişiler ruhun akıldan pay almayan yönüne uyan kimselerdir. Oysa 'iyi kendini sevme' adil, ölçülü ve erdemli davranışlar ortaya koyan kişide bulunur. Böyle bir kişi tutkularını değil de ruhun akli kısmını rehber edinir, asil davranışlar ortaya koyar ve dostunun yararını düşünür.¹¹

Bu durumda iyi insan kendini seven bir insandır. Ancak onun kendini sevmesi bencilin kendini sevmesi gibi değildir. Bencilin kendini sevmesi onu sadece ve her zaman kendisi için isteyen biri yapar. Oysa iyi insanın kendini sevmesi başkacılığı (diğergamlığı) dışarıda tutmayan bir sevgidir.¹²

Dostluk terimin tanımında geçen iyi insan erdemli insan demek olduğuna göre, erdem, aynı zamanda dostluğun da belirleyici niteliği olmaktadır. Ancak Aristoteles'in üzerinde durduğu dostluk sadece erdem dostluğu değildir.

Aristoteles **dostluk türlerini** üçe ayırmaktadır. Bunlar yarar (çıkar), haz ve erdem dostluğudur.¹³ Asıl dostluk erdem dostluğudur. Çünkü bu dostluk, iyiler arasında, erdemce birbirine benzeyenler arasında olan dostluktur.¹⁴ İlk

⁹ Aristotle, N.E., I, xiii, 6.

¹⁰ Aristotle, N.E., VI, i, 5.

¹¹ Aristotle, N.E., IX, viii; IX, viii, 4, 7, 8; Annas, *The Morality of Happiness*, s. 256

¹² Annas, *The Morality of Happiness*, s. 249 vd.

¹³ Aristotle, N.E., VIII, iii.

¹⁴ Aristotle, N.E., VIII, iii, 6; VIII, viii, 5; VIII, iv, 4; VIII, vi, 6.

iki tür dostluk ise, benzetme yoluyla dostluk adını almıştır.¹⁵ Bu iki dostluk ilinekseldir, gelip geçicidir.¹⁶ Haz ve yarara dayalı dostluklarda sevilen kişi, kendisinden dolayı değil, yarar sağladığı ya da haz elde etmeye yardımcı olduğu için sevilir. Haz ve yarar gelip geçici şeyler oldukları için onlara dayalı dostluklar sürekli değildir.¹⁷

Aristoteles'in yapmış olduğu bu dostluk sınıflaması hayatta nelerin amaç olarak sevildiğini dikkate alarak yapılmış bir tasniftir.¹⁸ Aristoteles'in ahlak düşüncesinde tarafların eşitsizliğine dayanan dostluk türleri de vardır. Bunlar adı üzerinde eşitlik üzerine kurulu dostluklar değildir. Baba ile oğul, yaşlı ile genç, karı ile koca, yöneten ile yönetilen arasındaki dostluklar tarafların eşitsizliğine dayanır¹⁹ ve kendi içinde farklılıklar gösterir.²⁰ Aristoteles'in 'doğuran' ile 'doğan' arasında doğuştan iç güdü olarak var olduğunu söylediği dostluk türünü de bu guruba dahil edebiliriz.²¹ Öyle görünüyor ki bu tür dostluklarda asıl olan, tarafların görevlerini yerine getirmeleridir.²²

Aristoteles'in en mükemmel dostluk türü olarak gördüğü **erdem dostluğu**, karakter üzerine kurulu bir dostluk olduğu için²³ kolay oluşmaz; oluşunca da dost sayısı sınırlı kalır.²⁴ Bu dostluk türünde iyi insanlar zaten iyi oldukları için birbirlerinin iyiliğini isterler. Dostların birbirini sevmeleri ilineksel değildir; dostlar bizzat kendilerinden dolayı sevilirler. Dostlar birbirlerinin varlığından zevk duyarlar ve birbirlerine **yararlı** olurlar. Bu

¹⁵ Aristotle, N.E., VIII, iv, 4.

¹⁶ Aristotle, N.E., VIII, ii, 2; VIII, iv, 6.

¹⁷ Aristotle, N.E., VIII, iii, 2-3; IX, iii.

¹⁸ Aristotle, N.E., VIII, ii.

¹⁹ Aristotle, N.E., VIII, vii.

²⁰ Aristotle, N.E., VIII, xiv.

²¹ Aristotle, N.E., VIII, i, 3.

²² Aristotle, N.E., IX, i.

²³ Aristotle, N.E., IX, ii, 3.

²⁴ Aristotle, N.E., VIII, iii, 8; IX, x, 3-6.

durum erdeme dayalı dostlukta haz ve yararın da var olduğunu ortaya koymaktadır.²⁵

Erdemli insanın dostlarının varlığından ve davranışlarından zevk alması, onlardan yararlanması erdem dostluğunun hazza ya da yarara dayalı bir dostluk olduğu anlamına asla gelmez. Çünkü erdeme dayalı dostlukta nihai iyi ne haz ne de çıkardır. Başka deyişle çıkarı nihai iyi gören kişinin ahlaktaki duruşu bencillik (egoizm), hazzı nihai iyi gören kişinin ahlaktaki duruşu hazzıdır (hedonizmdir). Oysa Aristoteles'in ahlak kuramı bencilliği ve hedonizmi kesinlikle dışarıda tutan mutlulukçu bir ahlak kuramıdır. Bununla birlikte erdeme dayalı dostluk, hazzı ve yararı içermesi- ve haz ve yarar dostluğunun sadece kötüler arasında değil de kötülerle iyiler arasında da olması-²⁶ nedeniyle, haz ve yarar dostluklarıyla karıştırılabilir. Bu yüzden erdem dostluğunun temel nitelikleri konusunda dikkatli olmak gerekir. İyi niyet ve uzlaşmanın varlığı bu niteliklerdendir.

İyi niyet dostluğa giriş niteliğindedir.²⁷ Dostluk için, iyi niyetle ilgili bazı şartlar vardır. Öncelikle iyi niyete sahip olmak gerekir. Bu birbirinin iyiliğini istemek demektir. Birbirinin iyi niyetinin farkında olmak ikinci şarttır. Üçüncü şart; iyi niyetin nedeni, erdem ve iyilik olmalıdır.²⁸ İyi niyetle ilgili bu durumlar uzun süreli olurlar, samimiyete dönüşürlük ve karşılıklı güven ortaya çıkarırlarsa²⁹ erdeme dayalı dostluğun gerçekleşmesini sağlamış olurlar.

Uzlaşma, öyle görünüyor ki, dostluğun toplumda hakim olduğunu ortaya koyan bir göstergedir. Uzlaşma sadece fikir birliği demek değildir, dostluğa benzeyen bir şeydir.³⁰ Önemli pratik hedeflerle ilgili olan uzlaşma, vatandaşlar arasındaki dostluk anlamındadır,³¹ bu anlamda sadece iyiler arasında olur.³² Zira dostlar kendi aralarında da başkalarıyla da uzlaşma

²⁵ Aristotele, N.E., VIII, iii, 6; VIII, vi, 6; IX, ix, 7.

²⁶ Aristotele, N.E., VIII, iv, 2.

²⁷ Aristotele, N.E., IX, v, 3.

²⁸ Aristotele, N.E., VIII, ii, 4.

²⁹ Aristotele, N.E., VIII, iii, 8.

³⁰ Aristotele, N.E., VIII, i, 4; IX, vi.

³¹ Aristotele, N.E., IX, vi, 2.

³² Aristotele, N.E., IX, vi, 3.

içinde olurlar. Kötü insanlar ise, uzlaşamazlar.³³ Bir toplumda uzlaşmanın varlığı ya da anlaşmazlığın yokluğu/azlığı o toplumda dostluğun var olduğunu gösterir. Bir bakıma dostluk, iyi yönetimlerin özelliği olmuş olur. Bu yüzden dostluk olunca adalete bile gerek olmayacağı düşünülmektedir.³⁴

Aristoteles'e göre dostluğa olan gereksinim, onun hayatın en vazgeçilmez ihtiyaçlarından biri olmasından ve erdem olmasından kaynaklanır görünmektedir.³⁵ Bunlar dostluğun doğal ve ahlaki yönden gerekli olduğunu gösterir. İnsan toplumsal bir varlık olduğu için³⁶ bütün diğer iyi şeylere sahip olsa da dostsuz yaşamak istemez, sıkıntılı anlarda ya da başka talihsiz durumlarda tek sığınağın dostlar olduğuna inanır. Tek başına yapılamayan pek çok şeyde dostların yardımına ihtiyaç duyulur.³⁷ Dostluk bireysel olduğu kadar toplumsal bir ihtiyaçtır; toplumları ayakta tutar; uzlaşmaya imkan hazırlayarak adaleti bile gerektirmeyecek mükemmel toplumun oluşmasına katkıda bulunur.³⁸

Dostluğun ahlaki yönden gerekli olması mutluluğa ulaşmadaki katkısı nedeniyledir.³⁹ Mutluluk, erdeme uygun etkinliktir.⁴⁰ Erdemin ortaya çıkması iyi bir toplumun var olmasına, iyi bir toplumun var olması dostluğun var olmasına bağlıdır.⁴¹ Ayrıca dostlar insanı yanlış yapmaktan korunmaya ve asil

³³ Aristotle, N.E., IX, vi, 4.

³⁴ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; IX, ix.

³⁵ Aristotle, N.E., VIII, i.

³⁶ Aristotle, N.E., IX, ix, 3.

³⁷ Aristotle, N.E., VIII, i; IX, ix; IX, xii, 3.

³⁸ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; VIII, ix; IX, vi, 1-3.

³⁹ İbni Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, Çev. A. Şener; İ. Kayaoğlu; C. Tunç, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 140 (Esere, bundan sonra, A.O. şeklinde atıf yapılacaktır).

⁴⁰ Aristotle, N.E., I, ix, 7; I, ix, 9; X, vii, 2.

⁴¹ Aristotle, N.E., IX, ix, 7; VIII, ix; Ayrıca bkz. Magee, Bryan, *Büyük Filozoflar, Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*, Çev. Ahmet Cevizci, Paradigma, İstanbul 2000, s. 47; İbni Miskeveyh, A.O., s. 151, 140.

davranışlar ortaya koymaya yardımcı olurlar.⁴² Dostluluğun gerekliliği ile ilgili bu düşünceler büyük ölçüde Fârâbî düşüncesi için de geçerlidir.

2. Fârâbî'nin Ahlak Düşüncesinde "Sevgi"

Fârâbî, Aristoteles'ten farklı olarak dostluktan değil de onun kaynağı olan sevgiden daha çok söz etmektedir.

Sevgi, doğuştan ve iradi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğuştan olan sevginin örneği anne babanın çocuğuna olan sevgisidir. İradi sevgi ise, başlangıcını, kendisini sevginin izlediği iradi şeylerin oluşturduğu sevgidir. İradi sevgi erdeme yarara ve zevke dayanması açısından üç kısma ayrılmaktadır.⁴³ Asıl sevgi erdeme dayalı olarak var olan iradi sevgidir.

Erdeme dayalı bir sevginin üç temel özelliği bulunmaktadır. İnsanların, bu üç temel alandaki, düşünce ve fiillerindeki iştirak onların erdeme dayalı bir sevgiye sahip olduklarını gösterecektir. Bunlardan birincisi başlangıç (el-mebde') ile ilgili düşüncelerdir. Bunlar Allah, ruhani varlıklar, evrenin başlangıcı, insanın meydana gelişi, insan-evren ilişkisi, insan-ahlak ilişkisi, insanın varlıklar arasındaki yeri gibi konulardır. İkincisi, nihai hedefle (son ile) ilgili yani mutlulukla ilgili düşüncelerdir. Üçüncüsü mutluluğa götüren davranışlardır.⁴⁴ Bu düşünceler Fârâbî'nin ahlak anlayışındaki teleolojiyle ve buna götüren şeylerle ilgilidir; ve bunlar erdemleri oluştururlar.⁴⁵ Erdem dostluğu denmesi, öyle görünüyor ki, buradan kaynaklanmaktadır. Fârâbî'ye göre insanlar erdem dostluğu ile ilgili bu düşünceleri paylaştıklarında ve davranışları karşılıklı olarak ortaya koyduklarında karşılıklı sevgi ortaya çıkar. Bu aşamadan sonra insanlarda, birbirlerinden yararlanmaları ve

⁴² Aristotle, N.E., VIII, i, 1-2; IX, xii, 3.

⁴³ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler), Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987, s. 52; Fakhry, Majid. *Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism*, Oneworld Publications, Oxford 2002, s. 99; Fakhry, Majid. *Ethical Theories in Islam*, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 83; Kavasoglu, Özcan, *İslam Etiğinin Aristotelesçi Kaynakları*, Ege Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 129.

⁴⁴ Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; Fakhry, *Al-Fârâbî*, s. 99; *Ethical Theories*, s. 83

⁴⁵ Bkz. Fârâbî, *Fusûl*, s. 31, 41, 42, 44; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 80

birbirlerinin varlığından haz duymaları nedeniyle, çıkara ve zevke dayalı sevgiler de oluşur.⁴⁶

Görüldüğü gibi, Aristoteles dostluktan, Fârâbî ise, daha çok, sevgiden söz etmektedir. Bununla birlikte, Fârâbî düşüncesindeki erdeme dayalı iradi sevgi, erdem için bir araya gelen insanlarda karşılıklı sevgiye dönüşmektedir. Öyle görünüyor ki bu, dostluğu ifade etmektedir. Dostluk, Fârâbî'ye göre, dalkavukluk ile asık suratlılık (hırçınlık, tutukluk) arasında bir orta durumdur.⁴⁷ Bu, dostluğun ahlaki bir erdem olduğu ve iyi bir ahlaki meydana getirmede gerekli olduğu anlamına gelmektedir.

Fârâbî düşüncesinde sevginin sosyal ahlak açısından büyük işlevi vardır. Öncelikle sevgi, toplumun kısımları ve katmanlarını birleştiren birbirine bağlayan bir bağıdır.⁴⁸ Bu noktada sevginin adalet ile birbirini tamamlayan ve bütünleyen bir ilişkisi vardır. Zira sevginin birleştirdiği kısımları kontrol eden ve koruyan **adalettir.**⁴⁹ Fârâbî, bu konuda dostluk ve adaleti iyi yönetim biçimlerinin temel özelliği gören Aristoteles ile aynı düşünmektedir.

Asıl iradi sevgi, Fârâbî'ye göre, erdeme iştirakle meydana gelmekte, bu iştirak gerçekleşince de karşılıklı sevgiye yani dostluğa dönüşmektedir. Başka bir ifadeyle, mutluluğa giden yolda erdem amacı etrafında toplanma iradesi ferdi olarak başlamakta toplumsal olarak tamamlanmaktadır. Bu doğrultuda insanların bizzat kendisi için istenilen iyiye yönelik yolları da sevgileri de bir ve aynı olmaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla bir toplumda dostluğun var olup olmadığını da buna göre saptayabiliriz. Çünkü, Fârâbî'ye göre;

“Fazilet için toplanmış bir toplulukta hiçbir ayrılık ve uyuşmazlık vuku bulmaz. Çünkü faziletin amacı birdir, yani başka bir şey için değil *bizzat kendisi için istenilen iyidir.* Bu ikisinin arzu ve amacı, sadece, aslında iyi olan

⁴⁶ Fârâbî, *Fusûl*, s. 53.

⁴⁷ Fârâbî, *Fusûl*, s. 35; *Mutluluk Yoluna Yönelme, (Tenbîh ‘Alâ Sebîli’-Sa’ade)*, Çev. Hanifi Özcan, İzmir 1993, s. 40.

⁴⁸ Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

⁴⁹ Fârâbî, *Fusûl*, s. 53; Fakhry, *Al-Fârâbî*, s. 100; *Ethical Theories*, s. 84

⁵⁰ Fârâbî, *Fusûl*, s. 76.

amaca yönelik olduğu için ona götüren yolları da, bizzat o şey için olan sevgileri de birdir. Onlar, amaçları bir olduğu sürece asla ayrılığa düşmezler. *Anlaşmazlık* sadece arzuların farklılığından ve amaçların zıtlığından dolayı vuku bulur.”⁵¹

Bu alıntıya göre, erdem etrafında toplanmayan, erdemi kendi katmanlarının bağı haline getirmemiş bir toplulukta dostluğun varlığından söz edilemez. Bunun göstergesi ise, anlaşmazlık ve uyuşmazlıkların var olmasıdır. Bu anlaşmazlık ve uyuşmazlıklar, erdeme dayalı sevginin temel nitelikleri konusundaki (yukarıda geçen, başlangıç, son ve bu ikisi arasındaki şeylerle ilgili) anlaşmazlıklardır. Böyle bir toplumda karşılıklı sevgi yok, iradi sevgi de işlevsiz demektir. Çünkü iradi sevginin karşılıklı sevgiye dönüşmesi, bireyden başlayan ancak toplumla tamamlanan bir süreci gerektirmektedir. Erdem amacı etrafında birleşmemiş bir topluluğun (sosyal boyutun) olmayışı bireysel boyutu da zedelemektedir. Çünkü böyle bir amaç için bir araya gelmemiş bir toplumda, toplumun parçaları arasındaki bağ iyi kurulamamış demektir. Dolayısıyla adalet de tam anlamıyla gerçekleştirilemez. Zira hatırlanacak olursa toplumun katmanları arasındaki bağı kuran sevgi, onu koruyan ise adalet erdemidir. Adalet erdemi, bütünlük erdemi olduğu için onun tam anlamıyla bulunmayışı ya da zayıf kalması diğer ahlaki erdemlerin de olmadığını gösterir.⁵² Bu durumda her ne kadar biz, ‘toplumda iradi sevgi yoksa karşılıklı sevgi yoktur; karşılıklı sevgi yoksa iradi sevgi de yoktur’ diyemesek de karşılıklı sevginin varlığı iradi sevginin varlığının bir göstergesi olduğu için “karşılıklı sevginin olmayışı, iradi sevginin büyük ölçüde işlevsiz olduğunu gösterir” diyebiliriz.

Fârâbî'nin iradi sevgi çeşitlerini üçe ayırması ve bunlardan erdeme dayalı olanı tercih etmesi, Aristoteles'in dostluk çeşitlerini üçe ayırması ve erdeme dayalı olanı tercih etmesiyle örtüşmektedir. Ayrıca Fârâbî'nin düşüncesindeki doğuştan gelen sevgi, Aristoteles'in düşüncesindeki tarafların eşitsizliğine dayanan dostluğa benzemektedir.

Hem Aristoteles hem Fârâbî dostluğu birey ve toplum için vazgeçilmez görmekte, iyi yönetim biçimlerinin karakteristiği olarak

⁵¹ Fârâbî, *Fusûl*, s. 76.

⁵² Fârâbî, *Fusûl*, s. 54.

değerlendirmektedirler. Aristoteles'teki, insanın kendini ve başkalarını sevmesi ile Fârâbî'deki, iradi sevgi ahlakın bireysel boyutunu göstermektedir. Öte yandan, Aristoteles'in dostluk anlayışı Fârâbî'nin karşılıklı sevgi konusundaki düşünceleri ile örtüşmekte ve ahlakın toplumsal boyutunu oluşturmaktadır. Bu durumda her iki filozofun dostluk ve karşılıklı sevgiye yükledikleri işlev aynı olmaktadır. Acaba bu durum İslam felsefesinde ilk bağımsız ahlak felsefesi kitabının yazarı olan İbni Miskeveyh'te nasıldır, onu görelim.

3. İbni Miskeveyh'in Ahlak Anlayışında "Sevgi ve Dostluk"

İbni Miskeveyh'e göre sevgi ve dostluğun iki varlık gerekçesi mevcuttur. Birincisi onun doğal bir ihtiyaç olması; ikincisi ise ahlaken gerekli olmasıdır.

Sevginin doğal bir ihtiyaç olması, insanın yaratılışı gereği sosyal bir varlık olmasına dayanmaktadır.⁵³ İnsanlar bir takım eksikliklerle yaratılmışlardır; bu eksikliklerini tamamlamak için birbirlerine muhtaçtırlar. İnsanlar tek tek kendi başlarına yetkinliğe ulaşamadıkları için, yardımlaşmaya ve kaynaşmaya ihtiyaç duymaktadırlar.⁵⁴

İnsanların eksiklerini giderme ve yetkinliğe ulaşma çabaları, aynı zamanda sevginin ahlaki gerekçesini de beraberinde getirmektedir. Zira yetkinleşme, İbni Miskeveyh'in etik öğretisinde, mutluluğa giden yolda ahlaki programı belirlemektir. Nitekim insanın, aynı zamanda kendine özgü olan, teorik ve pratik güçleri açısından yetkinliğe ulaşması ona en yüce mutluluğu getirmektedir.⁵⁵

Sevginin, ahlaken gerekli olması, bireysel olmaktan ziyade toplumsal ağırlıklıdır. Nitekim bir ferдин yetkinleşme yoluyla mutluluğa erişmesi ancak bir toplum içinde gerçekleşmektedir.⁵⁶ Sevgi, bütün varlıkların düzeni ve durumlarının iyilik içinde olmasını sağlamaktadır.⁵⁷

⁵³ İbni Miskeveyh, A.O., s. 22, 126, 139.

⁵⁴ İbni Miskeveyh, A.O., s. 122; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 116

⁵⁵ İbni Miskeveyh, A.O., s. 43, 45.

⁵⁶ İbni Miskeveyh, A.O., s. 22; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 118; Kavasoglu, a.g.e., s.

Bireysel ve toplumsal açıdan gerekli olan sevgi ve dostluk nasıl bir sevgi ve dostluktur? Bu soru, bizi sevginin psikolojik kökenine ve çeşitlerine götürmektedir.

Dostluk, sevginin özel bir türüdür⁵⁸ ve insanın kendisini sevmesine dayanır. İbni Miskeveyh bunu psikolojik bir yasa olarak, 'her insan kendisini sever' diye ifade etmektedir.⁵⁹ Ancak, insanın kendisini sevmesi, sevilecek şeylere göre değişmektedir. Sevilen şeyler ise, zevk, menfaat ve iyiliktir. Bunların arasındaki farkı derecesine göre ayırt etmek önemlidir. Zira her biri kendine özgü sevgi ve dostluk çeşidini oluşturmaktadır. Dolayısıyla asıl sevgi ve dostluk iyiliğe yönelik ortaya çıkan sevgi ve dostluktur.⁶⁰ Bu durumda, dostluğun psikolojik temelindeki insanın kendini sevmesi iyi bir kendini sevmedir. Ancak dostluk için bu da yeterli değildir. İnsanın, özünü sevmesi yanında, başkalarını da sevmesi⁶¹ onlara bilerek ya da bilmeden iyilik yapması, iyilik yaptığı kimselerden yarar beklememesi⁶² ve davranışlarını sevmesi gerekmektedir.⁶³

İbni Miskeveyh, sevgiyi insanların hayattaki amaçlarına göre, dört kısma ayırmaktadır. Birincisi, çabucak oluşup hemencecik kaybolan zevke dayalı sevgidir. İkincisi, hemen oluşan ama hemen kaybolmayan iyiliğe dayalı sevgidir. Üçüncüsü, zamanla oluşan ama çabucak kaybolan yarara dayalı sevgidir. Sonuncusu ise, yukarıdaki amaçların hepsini içeren ancak temel özelliği iyiliğe dayalı olan zamanla oluşup zamanla kaybolan sevgidir.⁶⁴ Asıl sevgi, sonuncusudur. Çünkü zevke dayalı sevgi ile yarara dayalı sevgi, zevk ortadan kalktıktan ya da yarar sağlandıktan sonra kaybolup gider. İyiliğe dayalı sevgi ise, kolay kolay kaybolmaz; bununla birlikte zevk ve yararı da

159.

⁵⁷ İbni Miskeveyh, A.O., s. 120.

⁵⁸ İbni Miskeveyh, A.O., s. 124.

⁵⁹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 138.

⁶⁰ İbni Miskeveyh, A.O., s. 124.

⁶¹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 136.

⁶² İbni Miskeveyh, A.O., s. 137.

⁶³ İbni Miskeveyh, A.O., s. 136.

⁶⁴ İbni Miskeveyh, A.O., s. 122.

içerir. Buna göre iyiliğe dayalı sevgi, zevke ve menfaata dayalı değil, iyi insanlar arasındaki **uygunluğa** dayalıdır. Bu uygunluk **iyiliğe yönelme ve erdem arama uygunluğudur**.⁶⁵ Bu özellikler, iyiliğe dayalı sevginin aynı zamanda erdeme dayalı bir sevgi olduğunu da göstermektedir.

İyiliğe dayalı sevgi ve dostluk erdem talebini gerektirmesi nedeniyle, mutluluğun kazanılması için vazgeçilmezdir. Mutluluğu kazanma, bireysel ve toplumsal yönü olan bir çabayı gerektirmektedir. İnsanın, özünü ve diğer insanları iyilik bakımından sevmesi, zevke ve menfaate dayalı bir sevgiyi benimsememesi, iyiliğe yönelmesi ve erdem peşinden koşması bu çabanın bireysel yönünü oluşturmaktadır. Ancak bu yeterli değildir.

“... (İnsanın) insânî **mutluluğunun mükemmelliği** dostlarının yanında gerçekleşir ve mükemmelliği başkasının yanında gerçekleşen kimsenin tek başına tam mutluluğa ulaşması da imkansızdır.”⁶⁶

Sevgi ve dostluğun toplumun fertleri arasında yerleşmesi, aynı zamanda iyi yönetimin var olduğunu da göstermektedir. Gerçek mutluluğun elde edilmesi, dostluk ve adaletin varolmasına bağlıdır.⁶⁷ Adaletin varolması, bütünlük erdemi olması nedeniyle diğer ana erdemleri de gerektirmektedir. Çünkü, demektedir İbni Miskeveyh, “**ahlaki faziletler**, insânî varlığı tamamlayan muamele ve ilişkiler için konulmuştur. Adalete, bu ilişkilerin doğru olarak sürdürülmesi ve kötülük teşkil eden haksızlığın giderilmesi için ihtiyaç hasıl olmuştur.”⁶⁸ Adaletin önemi, tarafların eşitsizliğine dayanan (karı-koca sevgisi gibi) sevgilerde ayrı bir öneme sahiptir. Bu tür ilişkilerde taraflardan biri görevini eksik yaparsa sevginin dengesi bozulur.⁶⁹ Bu gibi durumlarda adalet yardımcı olabilir.

⁶⁵ İbni Miskeveyh, A.O., s. 130; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 116, 117

⁶⁶ İbni Miskeveyh, A.O., s. 139.

⁶⁷ İbni Miskeveyh, A.O., s. 121.

⁶⁸ İbni Miskeveyh, A.O., s. 150.

⁶⁹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 128.

İyiliğe dayalı sevgi ilahi sevgiye kapı açma imkanından dolayı da ayrıca önemlidir. Çünkü ilahi sevgi iyi kimselere özgü bir sevgidir.⁷⁰ Dolayısıyla dostların ve dostluğun değeri bilinmelidir.

İbni Miskeveyh, insani mükemmelliğe ulaşmada önemli işlev yüklediği dostluk konusunda insanların dikkatli olması için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Bunlar, dost edinmeden önceki durumla ilgili öğütlerle dostluğu geliştirmekle ilgili öğütlerden oluşmaktadır.

İbni Miskeveyh'in sevgi ve dostluk konusundaki düşüncelerinden hareketle, **dost edinmeden önce nelere dikkat edileceği** konusunda, şunlar söylenebilir.

Öncelikle, iyiliğe dayanan sevgi ve dostluğu diğer dostluk türlerinden iyi ayırt etmek gerekir. Bunu saptayabilmenin yolu, iyiliğe dayalı sevgi ve dostluğun temel özelliklerini akılda tutmaktır. İyiliğe dayalı sevgi ve dostlukta menfaat ve zevk değil, iyilik asıldır. Erdem peşinden koşmak söz konusudur.⁷¹ İyiliğe dayalı dostlukta insanlar hem kendilerini hem de dostlarını karşılıksız severler.⁷²

İkincisi, en yüksek mutluluk ancak ahlaki çevrede, dostların varlığıyla gerçekleşebilir.⁷³ Buna göre, insanın tek başına mutluluğa ulaşacağı düşünülmemelidir.

Üçüncüsü, iyiliğe dayalı dostluk peşinde koşarken erdemli ve iyi biri görünen aldatıcı ve şarlatan insanlarla dost olmamak gerekir.⁷⁴ Bunun için dost edinmeden önce bazı şeyleri araştırmak yararlı olabilir.

i. Dost edineceğimiz kişinin geçmişte ve şu anda yakınlarına ve iletişim kurduğu kimselere nasıl davrandığını öğrenmek gerekir. "Bir dost edineceğimiz zaman, onun davranışlarının çocukluğunda ana-babası, kardeşleri ve yakınlarıyla nasıl olduğunu sormalıyız. Eğer o, bunlarla ilişkilerinde iyi ise, ondan dostluk beklenir, değilse uzaklaşmak ve sakınmak

⁷⁰ İbni Miskeveyh, A.O., s. 125, 126.

⁷¹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 130.

⁷² İbni Miskeveyh, A.O., s. 136.

⁷³ İbni Miskeveyh, A.O., s. 139.

⁷⁴ İbni Miskeveyh, A.O., s. 142; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 118

gerekir.⁷⁵ Ayrıca, o kişinin şu andaki arkadaşlarına karşı davranışları öğrenilmeli ve bu, çocukluğundaki davranışlarıyla karşılaştırılmalıdır. Bundan başka, o kişinin teşekkür etmesi gereken kimselere teşekkür edip etmediği ya da nankörlük edip etmediği araştırılmalıdır.⁷⁶

ii. Dost edinilecek kişinin mal-mülk ve servet konusundaki tutumu araştırılmalıdır. O kişinin servete karşı sevgisinin olup olmadığı, mal biriktirmeyi küçümseyip küçümsemediği, onlara karşı hırslı olup olmadığı saptanmalıdır. Çünkü, “arkadaş olan kimselerin çoğu görünüşte birbirlerini sevdikleri ve karşılıklı dürüst davrandıkları halde, aralarında bu iki metalle (altın ve gümüşle) ilgili bir iş ortaya çıktığı zaman, köpekler gibi birbirlerine hırlarlar ve türlü düşmanlıklar gösterirler.”⁷⁷

iii. Başkanlığa düşkün olup olmama, diğer bir ölçüttür. Eğer kişi, lider olma hevesiyle yapıp tutuşan birisiyse çevresindekileri küçük görmeye başlar. Kibir ve gurur onu, dostlarını küçümsemeye ve kendisini onlardan üstün görmeye yöneltir. Bu yüzden dostluk ve mutluluk gerçekleşmez. Ayrıca ilişki, önünde sonunda düşmanlığa, kin ve kıskançlıklara dönüşür.⁷⁸

iv. Duyusal zevkleri ortaya çıkararak etkinliklere düşkün olup olmaması, dost edinilecek kişiyi saptamadaki son ölçütü oluşturmaktadır. Eğer kişi bu tür şeylere çok fazla düşkünse, bu durum onu dostlarına yardım ve iyilikte bulunmaktan, onlar için zahmete katlanmaktan alıkoyabilir.⁷⁹

İbni Miskeveyh'in ahlak anlayışında dost edinmeden önce dikkate alınacak olan bu öğütler dostluğun söz konusu olmasından sonraki bazı tutumlarla bütünleştirilmelidir. Bu tutumlar, insanın dostlarıyla arasını perçinler ve dostluğun ortadan kalkmasını engeller. **Dostluğu geliştirmekle ilgili öğütleri** de şu şekilde sıralayabiliriz. İnsan dostlarının küçük kusurlarını görmezden gelmeli, kendi kusuruna bakıp başkasında gördüğü benzeri şeylere

⁷⁵ İbni Miskeveyh, A.O., s. 142.

⁷⁶ İbni Miskeveyh, A.O., s. 142.

⁷⁷ İbni Miskeveyh, A.O., s. 143.

⁷⁸ İbni Miskeveyh, A.O., s. 143.

⁷⁹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 143.

katlanmalıdır.⁸⁰ İnsan zengin ise, öğünme ve gurura kapılmadan dostlarını buna ortak etmelidir.⁸¹ İnsan dostlarını her zaman gözetmeli ve onları ihmal etmemelidir. Dostlarla çekişmekten kaçınmalıdır. Çünkü çekişmek anlaşmazlığa ve birbirinden uzaklaşmaya neden olur.⁸² İnsan arkadaşlarıyla ve çevresiyle alay etmekten kaçınmalıdır.⁸³ Koğuculuktan ve bununla ilgili sözleri dinlemekten kaçınmak gerekir.⁸⁴ İnsan her hangi bir ilme sahipse ya da eğitim öğretim görmüş bir kimse ise, bu konuda dostuna cimrilik etmemelidir. Zira bilgi harcandıkça artan, verdikçe çoğalan ve bollaşan, dostlukla gelişen bir şeydir.⁸⁵

İbni Miskeveyh'in dost edinme ve dostluğu geliştirmekle ilgili öğütler üzerinde ayrıca durması, onun Fârâbî ve Arsitoteles'ten kısmen farklılığını oluşturmaktadır. Diğer farklı noktaları ise, üç filozofun konuyla ilgili düşüncelerini karşılaştırdığımızda ortaya koymuş olacağız.

4. Karşılaştırma

Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh'in ahlak kuramlarını dostluk açısından karşılaştırdığımızda benzer ve farklı noktaları görebileceğimiz gibi, dostluğun filozofların savundukları ahlak düşüncelerinde ne derece önemli bir işleve sahip olduğunu da saptamış olacağız. Bunun için dostluğun doğası, gerekliliği, çeşitleri ve değeri başlıkları altında onların görüşlerini karşılaştıralım.

A. Dostluğun doğası

Dostluk her üç filozofa göre sevgiye dayalı olarak ortaya çıkan bir şeydir ve sevginin özel bir türüdür.⁸⁶ Aristoteles, dostluğu, temelinde iyi

⁸⁰ İbni Miskeveyh, A.O., s. 144.

⁸¹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 145; Fakhry, *Ethical Theories*, s. 119

⁸² İbni Miskeveyh, A.O., s. 146.

⁸³ İbni Miskeveyh, A.O., s. 148.

⁸⁴ İbni Miskeveyh, A.O., s. 148.

⁸⁵ İbni Miskeveyh, A.O., s. 147.

⁸⁶ Aristotle, N.E., VIII, ii; VIII, iii; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 124.

insanın kendini sevmesinin bulunduğu bir karakter durumu, bir erdem olarak görmektedir.⁸⁷ Fârâbî, dostluğun ahlaki bir erdem olarak tanımını yapmakta, fakat onun temelinden söz etmemektedir. Ancak onun ahlak düşüncesine göre, dostluğun temelinde, iyilik etrafında toplanan insanların her birinin iradeli sevgisinin bulunduğu açıktır.⁸⁸ İbni Miskeveyh ise, Aristoteles gibi, dostluğun temelinde *kendini sevmenin* bulunduğunu düşünmekte, fakat ondan farklı olarak, dostluğun, ona erdem işlevi yüklese de, bir erdem olduğunu açıkça ifade etmemektedir.⁸⁹ Aristoteles, daha çok, dostluk terimini, Fârâbî ve İbni Miskeveyh ise sevgi terimini kullanmayı tercih etmektedirler. Bununla birlikte, Aristoteles'in dostluk adı altında kaleme aldığı şeylerle Fârâbî ve İbni Miskeveyh'in sevgi adı altında yazdığı şeyler büyük ölçüde örtüşmektedir. Fârâbî'nin iradeye dayalı sevgi türleri ile İbni Miskeveyh'in sevgi çeşitleri, Aristoteles'in dostluk çeşitleriyle özdeştir.⁹⁰ Fârâbî, dostluğun temelindeki kendini sevme üzerinde duran Aristoteles ve İbni Miskeveyh'in aksine, **iradeli sevgi ve karşılıklı sevgi** üzerinde durmaktadır.

Her üç filozofun dostluğa erdem işlevi yüklemesi, dostluğun temelinde düşünüp taşınmaya dayalı bir tercihin varolduğunu ortaya koymaktadır. Aristoteles bunu doğrudan dostluk terimini kullanarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Zira ona göre, bir duygu olan sevgi cansız şeylere karşı da hissedilir. Dostlukta ise, belli bir seçimi, belli bir karakter durumunu gerektiren karşılıklı sevgi vardır.⁹¹ Fârâbî ve İbni Miskeveyh ise doğrudan, dostluğun temelindeki iradeli ve tercihe dayalı sevgiye vurgu yapmaktadırlar.⁹² Üç filozofun da dostluğu erdem olarak görmeleri dostluğun ahlaki olarak gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

⁸⁷ Aristotle, N.E., VIII, i.

⁸⁸ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 40; *Fusûl*, s. 35.

⁸⁹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 136, 138.

⁹⁰ Aristotle, N.E., VIII, iii; VIII, iii; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 122.

⁹¹ Aristotle, N.E., VIII, v, 5.

⁹² Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 123.

B. Dostluğun Gerekliliği

Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh'e göre, dostluk kendisinden vazgeçemeyeceğimiz bir şeydir.⁹³ Ona olan ihtiyaç, her üç filozofa göre, **doğal ve ahlaki bir ihtiyaçtır.** Aristoteles ve İbni Miskeveyh, doğal ve ahlaki gerekçelerin her ikisi üzerinde,⁹⁴ Fârâbî daha çok ahlaki gerekçeler üzerinde durmaktadır.⁹⁵ Bununla birlikte Fârâbî'nin, konuyla ilgili kanaatlerinden doğal gerekçeyi kabul ettiğini görmekteyiz.⁹⁶

Dostluğa olan ihtiyaç, psiko-sosyal bir ihtiyaçtır. İnsan yaratılışı gereği toplumsal bir varlıktır. Bu, insanın doğuştan sosyal yakınlık duygusuna sahip biri olduğu anlamına gelir. İnsan pek çok eksikliğini gidermek için diğer insanlarla iletişim kurmaya ve onlarla yardımlaşmaya ihtiyaç duymaktadır.⁹⁷ Dostluğun toplumsal bir ihtiyaç olması ise, toplumun kısımlarını bir arada tutan bir bağ olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁸

İnsanların, eksikliklerini gidermek ve dolayısıyla yetkinleşmek için dostlara ihtiyaç duymaları dostluğun aynı zamanda ahlâkî bir gereklilik olduğunu göstermektedir. Zira insanın yetkinleşmesi her üç filozofun düşüncesinde, vazgeçilmez ahlâkî programı oluşturmaktadır. Bu program, teleolojik bir ahlaki programdır; amacı en yüksek mutluluğa ulaşmaktır.⁹⁹ Böyle bir amaca, insanlar kuramsal ve pratik yönden yetkinleşerek erişilebilirler. Kuramsal ve pratik yetkinleşme ise, insanın kuramsal ve pratik erdemlere sahip olmasıyla gerçekleşir.¹⁰⁰ Bu durumda dostluğun ahlaki

⁹³ Aristotele, N.E., VIII, i; VIII, i, 5; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 120, 121, 122.

⁹⁴ Aristotele, N.E., VIII, i, 1-2; VIII, iii, 6; İbni Miskeveyh, A.O., s. 122, 124, 130.

⁹⁵ Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

⁹⁶ Fârâbî, *El-Medinetü'l-Fâzıla: İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri*, Çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 69.

⁹⁷ Aristotele, N.E., VIII, i; Fârâbî, *Medine*, s. 69; İbni Miskeveyh, A.O., s. 122, 126, 139.

⁹⁸ Aristotele, N.E., VIII, i, 4; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 120, 121.

⁹⁹ Aristotele, N.E., I, vii, 9; X, vi, 2; Fârâbî, *Fusûl*, s. 61; *Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 26; *Mutluluğun Kazanılması, (Tahsîlu's-Sa'âda)*, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999, s. 33, 51; İbni Miskeveyh, A.O., s. 21, 43, 80.

¹⁰⁰ Aristotele, N.E., I, ix, 11; I, x, 9; X, vi, 7; X, viii; Fârâbî, *Fusûl*, s. 39, 48; *Mutluluğun Kazanılması*, s. 33, 37, 51; İbni Miskeveyh, A.O., s. 21, 43, 44.

gerekliliği, onun zevk ya da yarara dayalı olanından değil, erdeme ve iyiliğe dayalı olanından kaynaklanmış olmaktadır. Başka bir deyişle, erdeme dayalı dostluk, üç filozofun ahlaki kuramlarının amacını oluşturan, mutluluk için vazgeçilmezdir.¹⁰¹ Çünkü her üç filozofa göre dostluk bir erdemdir.¹⁰² Dahası, erdemi aşan bir işleve sahiptir. Zira diğer erdemlerin ortaya çıkmasını sağlayan ahlaki çevrenin temelini oluşturmaktadır.¹⁰³ Bu noktada dostluğun adalet ile birbirini bütünleyen bir ilişkisi vardır.

Dostluk, bir toplumda adaletin işini büyük ölçüde kolaylaştıran bir işleve sahiptir. Zira adaletin koruyup kollayacağı toplumun kısımlarını birbirine bağlayan şey dostluktur.¹⁰⁴ Bu yüzden filozoflar dostluğun olduğu toplumda adalete gerek kalmayacağını söylerken bunu vurgulamak istemişlerdir.¹⁰⁵ Nitekim adalet erdeminin bireysel ve toplumsal olmak üzere iki yönü vardır. Bireysel yönü açısından o, hem kendi başına ayrı bir karakter erdemidir, hem de diğer ana erdemlerin (bilgelik, iffet ve yiğitlik erdemlerinin) hepsinin varlığını gerektiren bir bütünlük erdemidir.¹⁰⁶ Toplumsal açıdan adalet, toplumun kısımlarını koruyup gözeten, onların yaşamlarını sağlayan şeydir.¹⁰⁷ Her iki durumda adaletle dostluk arasında birbirini gerektiren ve besleyen bir ilişki vardır. Dostluk adaletin var olmasına yardımcı olmakta, adalet de dostluğun yaşamasına katkı sağlamaktadır. Bu durumda dostluk ve adalet Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh'e göre mutluluğun kazanılmasında vazgeçilmez iki temeli oluşturmaktadır. Ancak, mutluluk için söz konusu olan dostluk zevke ya da yarara değil, erdem dayanan dostluktur.

¹⁰¹ Aristotle, N.E., IX, ix, 1-2; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 139, 121.

¹⁰² Aristotle, N.E., II, vii, 13; VIII, i; Fârâbî, *Fusûl*, s. 35; *Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 40.

¹⁰³ Aristotle, N.E., IX, ix, 1-6; VIII, i, 4; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121, 130, 139.

¹⁰⁴ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; VIII, ix, 1-5; VIII, iii; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52, 53; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121, 129.

¹⁰⁵ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121.

¹⁰⁶ Aristotle, N.E., V, i, 15; V, v, 17; Fârâbî, *Fusûl*, s. 35; *Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 40.

¹⁰⁷ Aristotle, N.E., V, iii; V, iv; Fârâbî, *Fusûl*, s. 53; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121, 122, 150.

c). Dostluğun Çeşitleri

Aristoteles ve Fârâbî'ye göre, dostluk üç çeşittir. Bunlar hazza, yarara (çıkara) ve erdeme dayalı dostluklardır.¹⁰⁸ İbni Miskeveyh ise, dört çeşit dostluk türünden söz etmektedir. Bunlar, hazza, yarara, iyiliğe dayanan dostluklar ile bunların hepsini içeren dostluklardır. Ancak İbni Miskeveyh', Aristoteles ve Fârâbî'den farklı olarak, bu dostlukları çabucak ya da zamanla oluşup oluşmaması ve kaybolup kaybolmamasına göre dört çeşit olarak tasnif etmektedir.¹⁰⁹ İbni Miskeveyh'in sözünü ettiği haz, yarar ve iyiliği içeren dostluk şekli temelde iyiliğe dayanmaktadır. Bu dostluk türünün iki temel özelliğinden birisi, erdem peşinde koşmaktır.¹¹⁰ Bu durumda iyiliğe dayanan dostluk türü, Aristoteles ve Fârâbî'deki erdeme dayalı dostlukla özdeş olmaktadır. Çünkü Aristoteles ve Fârâbî'nin savunduğu erdeme dayalı dostluk, hazzı ve yararı dışarıda tutmamaktadır.¹¹¹

Her üç filozof, bu dostlukların iradeyle ortaya çıktığında hemfikirdirler.¹¹² Buna göre de dostlukları irâdî ve irâdî olmayan şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Fârâbî, doğuştan gelen bir sevgiden söz etmekte, anne babanın çocuğuna yönelik sevgisini örnek olarak göstermektedir.¹¹³ Fârâbî'nin düşüncesindeki doğuştan kaynaklanan sevgi, analoji yapacak olursak, Aristoteles'in tarafların eşitsizliğine dayanan dostluk türüyle örtüşmektedir. Zira Aristoteles, ana-baba ile çocuk arasındaki dostluğu, içgüdüsel olarak görse de, tarafların eşitsizliğine dayanan dostluk türü içinde değerlendirmektedir. Bununla beraber Aristoteles karı-koca, yaşlı-genç, yöneten-yönetilen arasındaki dostlukları da bu gruba dahil etmektedir.¹¹⁴ Bu durumda biz, Aristoteles'in bu tür dostluğu ne doğuştan gelen, ne de gayr-ı irâdî bir dostluk olarak gördüğü düşüncesindeyiz.

¹⁰⁸ Aristotele, N.E., VIII, iii: Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

¹⁰⁹ İbni Miskeveyh, A.O., s. 122.

¹¹⁰ İbni Miskeveyh, A.O., s. 130.

¹¹¹ Aristotele, N.E., VIII, iii. 6; VIII. vi, 6-7; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

¹¹² Aristotele, N.E., VIII, v, 5; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 123.

¹¹³ Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

¹¹⁴ Aristotele, N.E., VIII, vii.

Filozofların, dostluk türleri arasından, iradeli olarak ortaya çıkan ve erdeme (iyiliğe) dayanan dostluk türünü tercih ettiklerini görmekteyiz.¹¹⁵ Çünkü bu dostluk, diğerleri gibi **değişmez ve kolay kolay kaybolmaz**. Nitekim zevke dayalı dostlukta zevk ortadan kalkınca, yarar dostluğunda ise, menfaat elde edilince bu dostluklar bitebilir.¹¹⁶ Aynı durum erdem dostluğu için geçerli değildir. Zira erdem dostluğu iyi insanlar arasında olur. Bu dostluk türü hem amaç, hem de araç olarak asildir ve mutluluğu kazanma imkanı sağlar.

İyilik ve erdeme dayanan dostluğun temel özellikleri üç filozofumuzda da büyük ölçüde aynıdır. Onun temelinde sevgi yer almakta, iyilik ve erdem peşinde koşma amacı bulunmaktadır.¹¹⁷ Böyle bir çaba, insanları nihâî iyi olan mutluluğa götürecektir. Bu mutluluk, her üç filozofun ahlâkî programının amacını oluşturan rûhânî/nefsânî mutluluktur.¹¹⁸ Bu mutluluk, bireysel ve toplumsal boyutu olan ahlâkî bir süreçle kazanılır. Bu durumda dostluk, bu amaca ulaşmayı sağlayacak zemini oluşturmaktadır. Bu zeminin korunup yaşatılması için de adalet gerekli olmaktadır. Her üç filozof dostluk ve adaletin, iyi bir toplumun, iyi bir yönetim biçiminin temel özelliği olduğunu düşünmekte¹¹⁹ ve bunları mutluluk için vazgeçilmez bulmaktadırlar.¹²⁰

D. Dostluğun Değeri

Her üç filozofun dostluk ve sevgiyle ilgili düşüncelerini dikkate aldığımızda dostluğun psikolojik, toplumsal ve ahlâkî bakımdan değerli olduğunu görmekteyiz.

¹¹⁵ Aristotle, N.E., VIII, iv, 6; VIII, v, 4; Fârâbî, *Fusûl*, s. 43, 48, 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 124, 126, 130.

¹¹⁶ Aristotle, N.E., VIII, iii, 2; İbni Miskeveyh, A.O., s. 124.

¹¹⁷ Aristotle, N.E., IX, viii, 5-6; VIII, v, 5; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 130, 138.

¹¹⁸ Aristotle, N.E., I, xiii, 6; X, vi, 2; Fârâbî, *Fusûl*, s. 61; *Mutluluğun Kazanılması*, s. 51; *Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 26; İbni Miskeveyh, A.O., s. 21, 43, 44.

¹¹⁹ Aristotle, N.E., VIII, ix, 1-6; VIII, i, 4-5; Fârâbî, *Fusûl*, s. 38, 39, 53, 54; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121.

¹²⁰ Aristotle, N.E., IX, ix, 1-2; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121, 139.

Dostluğun **psikolojik değeri**, onun varlığından duyulan zevkle ilgilidir. İnsanın, dostlarının varolduğunu görmesi, onların kendisini sevdiklerini bilmesi zevk vericidir. Başarı ve mutluluktan zevk alınması ancak dostlarla paylaşıldığında mümkün olur. Filozoflar, erdeme dayalı dostluğun aynı zamanda hazzı içerdiğini düşünmektedirler. Bu, dostların hem aynı amaç etrafında toplanmalarından, hem bizzat birbirlerini sevmelerinden, hem de birbirlerine yararlı olmalarından kaynaklanan bir zevktir.¹²¹ Zira insanın doğuştan bazı eksiklikleri vardır; onları gidermek için diğer insanlarla iletişim kurmaya ve yardımlaşmaya ihtiyacı vardır.¹²² Bu gerçekleştiğinde insan zevk duyar. Bu durum, dostluğun aynı zamanda toplumsal yönden değerli olduğunu gösterir.

Dostluğun **toplumsal değeri**, insanları bir arada, belli bir amaç etrafında tutmasından kaynaklanır görünmektedir.¹²³ İnsanın doğuştan toplumsal bir varlık olması,¹²⁴ onun hayattaki gereksinimlerini karşılamak ve yetkinliğe ulaşmak için diğer insanlarla bir arada yaşamasını zorunlu kılmaktadır. Dostluk bu ortamın gerçekleşmesini ve amaca daha kolay ulaşılmasını sağlamaktadır. Her üç filozof, dostluğun, adaletle birlikte, iyi bir toplum için vazgeçilmez olduğunu düşünmektedirler.¹²⁵ Dostluğun toplumsal boyutu, onun pragmatik yönden değerli olduğunu da göstermektedir. Zira insanların eksikliklerini gidermeleri, yetkinliğe ve mutluluğa ulaşmaları ancak dostların varlığıyla mümkün olmaktadır.

Mutluluğu kazanmak için dostluğun gerekli olması, onun **ahlâkî değerini** ortaya koymaktadır. Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh'in ahlak kuramlarının amacını oluşturan mutluluk, ancak ahlâkî bir çevrede kazanılabilir.¹²⁶ Bu, mutluluğun bireysel ve toplumsal bir çabayı gerektirdiği

¹²¹ Aristotle, N.E., IX, ix, 5-6; VIII, iii, 6-7; IX, xi, 2-3; Fârâbî, Fusûl, s. 53; İbni Miskeveyh, A.O., s. 122.

¹²² Aristotle, N.E., VIII, i, 1-3; IX, xi; Fârâbî, Medine, s. 69 vd; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121, 122.

¹²³ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; Fârâbî, Fusûl, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 120, 121.

¹²⁴ Aristotle, N.E., VIII, ix, 3; Fârâbî, Medine, s. 69; İbni Miskeveyh, A.O., s. 126, 139.

¹²⁵ Aristotle, N.E., VIII, i, 4; VIII, ix, 1-6; Fârâbî, Fusûl, s. 52, 53; İbni Miskeveyh, A.O., s. 121.

¹²⁶ Aristotle, N.E., X, viii; Fârâbî, Medine, s. 70; İbni Miskeveyh, A.O., s. 22, 121, 139.

anlamına gelir. Bu çabanın merkezinde erdemli olma gayreti vardır. İnsanın dört ana erdeme (teorik-pratik bilgelik, iffet, yiğitlik ve adalet erdemlerine) sahip olması, ancak diğer insanlarla birlikte ve karşılıklı sevginin varlığıyla mümkün olur. Bunu sağlayan şey ise, dostluktur. Her üç filozofun dostluğa erdem işlevi yüklemeleri buradan kaynaklanır görünmektedir.¹²⁷ Bu durumda, dostluğun ahlâkî değerine ikincil olarak erdem değeri de ortaya çıkmış olmaktadır.

Son olarak, dostluğun tanrısal değerinden de söz edebiliriz. Erdeme dayalı dostluk, aynı zamanda tanrısal boyutu olan bir dostluktur. Tanrısal aşk, bu dostluğun özel bir türünü oluşturmaktadır.¹²⁸ Tanrısal aşka, yarara ya da hazza dayalı sevgi ve dostluklarla asla ulaşılamaz. Ayrıca erdeme dayalı dostluğun ortaya çıkması hatırlanacağı gibi erdeme iştirakle gerçekleşir. Bu ise, örneğin Fârâbî'ye göre, Allah, Allah-evren ilişkisi, Allah-insan ilişkisi gibi konular hakkında bilgi sahibi olmayı gerekli kılmaktadır.¹²⁹ Bunun yanı sıra, üç filozofa göre, erdeme dayalı dostluk sayesinde ortaya çıkan erdemler, insanın kendine özgü yetisiyle, yani akıl ile ilgili erdemlerdir; akıl ise, tanrısal bir cevherdir. Dolayısıyla akıl gücüyle ilgili her tür yetkinleşmenin, filozoflarımıza göre, tanrısal bir değeri bulunmaktadır.¹³⁰

5. Sonuç

Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh'in savunmuş oldukları mutlulukçu ahlak kuramında dostluk ve sevginin vazgeçilmez bir konumu vardır. Bu konum, dostluk ve sevginin işlevinden kaynaklanır görünmektedir. İnsanın, mutluluğa ulaşması, doğuştan toplumsal bir varlık olması nedeniyle ahlâkî bir çevrenin varlığını gerektirmektedir. Zira mutluluk için vazgeçilmez olan erdemlerin kazanılması diğer insanların varolmasına bağlıdır. Eğer insan, erdem dostluğunun varolduğu bir toplumda yaşarsa erdemleri kazanması, yetkinleşmesi ve sonunda mutlu olması çok daha kolay olacaktır. Çünkü

¹²⁷ Aristotle, N.E., VIII, i; Fârâbî, *Fusûl*, s. 52; İbni Miskeveyh, A.O., s. 120, 121, 130, 136.

¹²⁸ İbni Miskeveyh, A.O., s. 124, 125, 126.

¹²⁹ Fârâbî, *Fusûl*, s. 52.

¹³⁰ Aristotle, N.E., X, vii, 8; X, viii, 13; Fârâbî, *Fusûl*, s. 43, 48; İbni Miskeveyh, A.O., s. 43-45.

dostluk, ferдин ahlâkî çevrede yetkinleşmesini mümkün kılan toplumsal bir bağ olduğu için, ahlaki gelişme imkanını hazırlamaktadır. Erdem dostluğu, insanların kendilerini ve diğer insanları, haz ya da çıkar amacıyla değil, iyilik amacıyla sevmeleri durumunda ortaya çıkabilir.

Erdem dostluğu, her üç filozofa göre, haz ve çıkar dostluğundan üstündür. Çünkü erdem dostluğu insanın akıl yetisine, diğer dostluk türleri ise, insanın tutkularına dayanmaktadır. İnsanı insan yapan akıl olduğuna göre, erdem dostluğu, insana 'yakışan' bir dostluk olmakta ve insânî mutluluğu kazanmada vazgeçilmez bir zemin oluşturmaktadır. Bu zemin, hem ahlâkî erdemlerin ortaya çıkmasını, hem de toplumda adaletin işlevini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle, dostluk Aristoteles, Fârâbî ve İbni Miskeveyh tarafından erdem olarak görülmekte, hatta ona erdemi aşan bir işlev yüklenmektedir.